

TIBORI SZABÓ ZOLTÁN

Gáll Ernő a 20. századi nemzetiségpolitika szorításában

Gáll Ernő nem csupán az erdélyi és a magyarországi baloldali értelmiség kiemelkedő alakja volt, hanem egyben az anyanemzeteiktől elszakadt népcsoportok helyzetének, az úgynevezett nemzetiségi létnek az egyik tudatos kutatója és bátor gondolkodója is Európában. E kérdéskör melletti elkötelezettsége, az a munkássága, amelyet a nemzetiség, felelősség és méltóság fogalmak mentén kifejtett, több forrásból építkezett. Meglátásait e tekintetben hangsúlyosan befolyásolta a baloldalisága és ebből következően a szocializmusba vetett, örökké megújuló reménye, de árnyalták azokat a csalódásai, és kétségtelenül befolyásolta azokat magyar zsidó asszimilánsi és holokauszt túlélői minősége is. A nemzetiség-méltóság-felelősség viszonylatában kialakult gondolatvilágát nem értékelhetjük tehát, ha azt az utóbbi tényező szemszögéből nem vizsgáljuk, és nem állapítjuk meg, hogy gondolatait e tekintetben mire is építette.

A holokauszt utáni európai zsidó értelmiség szintjén, az önzonossági paradigmák tekintetében három fő irányzatot különböztethetünk meg. Az első annak a csoportnak sajátja, amelyik a koncentrációs univerzumból a nyugati polgári demokráciákba tért vissza, s amelyik önmarcangoló elemzés nyomán arra a következtetésre jutott, hogy az Auschwitz utáni világban az életet tovább vállalni nem tudja, nincs ereje ahhoz, hogy a holokauszt lehetetlenségét tovább cipelje, ezért az öngyilkosságot, a meghívott halált választja. Jean Améry, Bruno Bettelheim, Jerzy Kosiński, Primo Levi, Paul Celan és Szondi Péter cso-

portja ez, akik számára az élet Auschwitz után elvesztette az értékét, az értelmét, következésképpen vállalhatatlanná vált. Hatalmas keserűség és csalódás vett erőt rajtuk, önmagukkal szemben is. Hiszen a megalázott ember, megaláztatásáért, önmagának sem képes megbocsátani, s amint azt Améry részletesen is kifejtette, az egész Auschwitz utáni élete másból sem állott, mint az elvesztett méltóság visszaszerzéséért folytatott – többnyire sikertelen – harcból.¹

Tőlük eltérően, egy másik csoport tagjai úgy érezték, hogy miközben egyik énjük a soa borzalmaiban odaveszett, a másik viszont nagyon is élő maradt, s az élet értelmét a baloldali eszmék sikerre vitelében, egy ideológia által felmutatott, megígért, következésképpen lehetségesnek ítélt jobb világ megvalósítását célzó harcban vélték felfedezni. Ők alkotják a második, önazonossági stratégiát alkalmazó csoportot. Ez a csoport – amelynek kiemelkedő alakja kétségtelenül a spanyol Jorge Semprún, erdélyi viszonylatban pedig Gáll Ernő (egyébként mindketten Buchenwaldból szabadultak) – utópikus ígézet hatása alatt élt, hiszen tagjai az ígért világról konkrét tapasztalatokkal nem rendelkeztek, így álmaikat kizárólag az ideológia táplálta. Ez az ideológia viszont erőt adott nekik, annak az életérzésnek és -felfogásnak a kialakításához, amely vallotta, hogy a náciizmus a létező világnak csupán az egyik része, de emellett létezik egy másik, egy lehetséges valóság, amelyik a létrehozását célzó cselekvés nyomán valósulhat meg.

Ez a paradigma nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy e csoport tagjai a holokausztot időben közvetlenül követő pszichikai válságon túljussanak. Sokként érte ugyan őket az a felismerés, hogy az új rendszer eljátszotta mindazt az erkölcsi felsőbbrendűséget, mindazt a humanizmust, amit a történelem által korábban felhalmozott haladó, humanista hagyományok felvállalásával szerzett. Sokkoló hatású volt tehát számukra, amikor kiderült, hogy a haladó hagyományokra, a humanista Európa legjobb hagyományaira történő állandó hivatkozás csu-

¹ E kérdéskörrel bővebben lásd: TIBORI SZABÓ Zoltán: *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holokauszt után*. Koinónia, Kolozsvár, 2007. 219–252.

pán cinikus játék a szavakkal, a valóság viszont egészen más. Ez a felismerés azonban jóval később történt meg, s egyfelől az eltelt idő lélekgyógyító hatása, másfelől életkoruk és túlélési tapasztalataik, illetve a baloldali mozgalmakban és pártokban végbement megedzésük a teljes összeomlást számukra már elkerülhetővé tette.

Nem kevésbé igaz, hogy ennek a csoportnak a tagjai újra meg újra találtak maguknak olyan életcélokat, túlélési motivációkat, identifikációs készleteket, amelyek ideig-óráig feledtették velük azt az Améryékénél jóval nagyobb csalódást, amely őket érte, és pedig illúzióik összeomlását. De azt is látnunk kell, hogy ennek a csoportnak a képviselői, akár Jorge Semprún, akár Gáll Ernő magatartását vesszük figyelembe, időről időre mély önrevíziót gyakoroltak. A dolgok újraértékelésével pedig menetrendszerűen leszámoltak azon illúzióik egy részével, amelyek addigi túlélésüket segítették, s ez a gyakorlat tovább gazdagította e csoport túlélési technikáinak az arzenálját.

Az első két csoport között átfedések is akadtak, hiszen az első csoport tagjai sem állottak távol a baloldali eszméktől, ami nem csoda, ugyanis ez a nemzedék a baloldali eszmekört hangsúlyosan alakította. Főképpen a két világháború közötti időszakban, amikor úgy tűnt, hogy a fasiszta, illetve a náci típusú totalitarizmusnak egyetlen alternatívája a szocializmus, mivel a harmadik út, a polgári demokrácia akkorra már kimerítettnek látszott, teljes mértékben csődbe jutottnak, hiszen a totalitarizmus végeredményben belőle nőtt ki.

A holokausztot a harmadik típusú paradigma is a kétezer éves keresztény Európa erkölcsi csődjének tartotta, de az ezt követő csoportnak a tagjai, polgári – többnyire liberális – gondolkodású egyénekként, a kommunista rendszerek körülményeiben szinte kezdettől fogva újabb, a korábbtól nem sok tekintetben eltérő diktatúrát véltek felfedezni. Ennek a csoportnak kiemelkedő egyénisége Kertész Imre volt, aki úgy vélte, az Améry-csoport sorsát éppen azáltal kerülhette el, hogy az egyik diktatúrából a másikba jutva, ismét olyan kihívások elé került, amelyek ugyanazokat a túlélési ösztönöket és stratégiákat mozgósították és léptették működésbe esetében, amelyek életét az

első diktatúrában megmentették, amelyek segítségével tehát az első diktatúrát is sikerült túlélennie. Kertész értelmezésében kétségtelenül új elem volt, hogy ő nem alternatívát, nem kontrasztot látott, hanem azt állította, hogy nem az egyik következett a másikból, mert a hóhérok és az áldozatok nem a semmiből jöttek, hanem éppenséggel azokból a társadalmakból, amelyek a kétezer éves, keresztény gyökerű, humanista hagyományon alapultak.

Meg kell állapítanunk, hogy az Erdélybe visszatért és ott újból gyökeret eresztetni próbáló túlélőkre sem az Améry-típusú öngyilkosságba torkolló öntépelődés, sem pedig a Kertész-féle, a berendezkedő új világban is diktatúrát látó, ezért annak is ellenállni próbáló magatartásforma, stratégia, paradigma nem volt tömegesen, látványosan és nyilvánosan jellemző. Az első kategóriának hiányára több magyarázatot is találhatunk. Az egyik talán az lenne, hogy Améry, Celan, Levi és a többiek Auschwitz után a nyugati polgári demokráciákban, nem pedig a kelet-európai proletárdiktatúrák valamelyikében éltek, s konzekvenciáikat közülük a legtöbben nem a holokausztot közvetlenül követő időszakban vonták le. Másik magyarázat lenne, hogy az erdélyi zsidó értelmiséget nagyobb arányú veszteség érte a holokauszt idején, mint a magyarországit, illetve hogy a korábban Erdélyben élő olyan kiemelkedő polgári, liberális gondolkodók, mint például Ligeti Ernő vagy Karácsony Benő a vészkorszakot nem élték túl, így a háború után a polgári-liberális gondolkodásnak Erdélyben „világítótorony” hatású személyiségei – olyan, amilyenné a baloldalon éppen Gáll Ernő lett – nemigen voltak. Megint másfelől azt is el kell ismernünk, hogy az erdélyi zsidó értelmiség a társadalmi tudat szintjén nem volt olyan fejlett, mint például a budapesti.

A hazatért zsidó értelmiség oroszlánrészre a baloldal által kínált megoldást támogatta. Nagy részüknek korábbi mozgalmi háttere is predesztinálta őket arra, hogy őszintén higgyék: létezik remény, van mód a továbblépésre, s ez pedig az aktív részvétel egy olyan – a nácizmussal és a fasizmussal ellentétes – ideológia sikerre vitelében, amelyik a világot majd mindenképpen megváltoztatja.

A zsidó értelmiségi réteg tisztában volt persze azokkal a körülményekkel és tényezőkkel, amelyek az erdélyi zsidók identitástudatát a vészkorszak után alakították, újraformálták. E tekintetben négy – nehezen elhatárolható, ám szerepükben összefüggő – tényezőt tartok lényegesnek: a holokauszt okozta traumát, a zsidó önazonosság vállalását, a nem zsidó csoportok viszonyulását és a közös sorstudatot.

Az erdélyi baloldali értelmiségi csoport stratégiája egészen közel állt ahhoz az európai szinten is identifikált kategória paradigmájához, amelyet Jorge Semprún neve fémjelez. Ennek a csoportnak a kiemelkedő exponense kétségtelenül Gáll Ernő volt, aki „etttersbergi töprengései” során több alkalommal is visszatér a nacionalizmus, az antiszemitizmus, a zsidó identitás és az antifasizmus kérdéskörének vizsgálatához. Igaz ugyan, hogy számára nem Auschwitz, hanem Buchenwald jelentette az origót, s e visszatérések alkalmával bevallottan Semprún volt az, akiben „ihlető Vergiliusát” látta,² következtetései mégis mélyen az átélt borzalmak által alakított erdélyi magyar zsidó identitáshoz kapcsolódnak.

A kibeszélhetetlen – és teljes mértékben tulajdonképpen mindvégig ki nem beszélt – trauma nagyon fájdalmasan érintette, mert saját bevallása szerint önazonosságának meghatározása („zsidó származású magyar”) örökké „sok értetlenségbe, elutasításba ütközött”.³ Gáll Ernőre egyébként mind az Isaac Deutscher-féle „nem zsidó zsidó” (a zsidósághoz már sem valóságilag, sem pedig kulturálisan nem kötődő zsidó), mind pedig a Jean Améry-féle „nem nem zsidó” (az a személy, aki a zsidóság számára nem számít zsidónak ugyan, de a zsidóságon kívüli világ szemében mégiscsak zsidó) fogalma ráillik. Mindez pedig azt bizonyítja, hogy Gáll Ernő az asszimiláció útján már a holokauszt előtti időszakban annyira előrehaladott, annak olyan pontjára érkezett, ahonnan visszatérni, a disszimiláció útjára állni már nem lehetett. Amikor leírta, hogy tisztában van azzal, miszerint „a krematóriumok hamujából egy régi-új nemzettudat Főnix-madara szállt a magasba”, neki azonban

² GALL Ernő: *A felelősség új határai*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999. 122.

³ Uo. 116.

„az áldozatok iránti töretlen hűség s az üldözöttekkel való teljes szolidaritás” maradt csupán kötelező,⁴ éppen Izraelből kapott elmarasztaló, vallomását „elkésített, szomorú üzenetként” és történelmileg mindenképpen a csődöt mondott asszimiláció kifejezésekként értelmezett választ.⁵ Magyar oldalról viszont azt vetették a szemére, hogy írásaiban miért nem foglalkozik behatóbban az egykori üldözöttek hibáival, miután éppen ő maga tette szavá, hogy „a fasizmus leverése után nem egy üldözöttből az ártatlanokat üldöző lett”.⁶

Semprúnhöz hasonlóan Gáll Ernőt is megdöbbenetette az a jóval a vészkorszak után kitudódott tény, hogy „Ettersberg s a Gulág-szigetecsoport határai valahol érintkeztek”,⁷ de arra a következtetésre jutott, hogy a holokausz, az ideológiailag előkészített és igazolt, iparosított és bürokratikus tökélyvel megszervezett népirtás, illetve a sztálini légerekben – nagyságrendileg is szörnyű és „minden fenntartás nélkül” elítélendő – emberpusztításhoz vezető rezsim közötti határvonal mégsem „törölhető el”.⁸ Gáll Ernő mélyen egyetértett Semprúnnal, amikor ez utóbbi a buchenwaldi tábor felszabadulásának 50. évfordulóján kijelentette, hogy „Sztálin meggyilkolta emlékezetünk ártatlanságának a reményét”, a Gulag-jelenség pedig a korábbi igazságokat „egy csapásra hazugsággá változtatta”.⁹ Ekkor már az a felismerés is vesztett fontosságából, miszerint „a túléléshez valaminő világnézeti meggyőződésre és megalapozott erkölcsiségre, szilárd hitre volt szükség”.¹⁰

A Semprún-féle paradigma vállalói, köztük az Erdélybe visszatért, magyarságukat továbbra is vállaló zsidó származású magyar túlélők azért voltak képesek az Améry-féle paradigmából adódó sorsot elkerülni, mert ők örökké újabb és újabb ma-

⁴ GÁLL Ernő: *Az erkölcs dilemmái. Esszék, tanulmányok*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár–Napoca, 1981. 232.

⁵ GÁLL Ernő: *A felelősség új határai*. I. m. 116.

⁶ Uo. 116–117.

⁷ Uo. 118.

⁸ GÁLL Ernő: *A nacionalizmus színeváltozásai*. Literator Könyvkiadó, Nagyvárad, 1994. 187.

⁹ GÁLL Ernő: *A felelősség új határai*. I. m. 122–123.

¹⁰ GÁLL Ernő: *Az erkölcs dilemmái*. I. m. 223.

gyarázatokat kerestek és találtak ahhoz, hogy az általuk vallott és támogatott ideológiába – a kommunista típusú társadalom felsőbbrendűségébe – továbbra is bele tudjanak kapaszkodni. (El kell ismernünk ugyanakkor azt is, hogy a romániai diktatúra körülményei között bármilyen más opció életveszélyesnek bizonyult volna.) A támpont szükséges is volt számukra a túléléshez, ahhoz, hogy ne az Améry–Celan–Levi-féle megoldáshoz folyamodjanak. S ez egyféle *perpetuum mobile*ként működött számukra mindaddig, amíg a rendszer össze nem dőlt. Azt követően viszont szinte azonnal felütötte ismét a fejét a vad nacionalizmus, az (akár már szinte zsidók nélküli) antiszemitizmus, illetve a náci és a fasiszta eredetű elképzelések megannyi új formája, amelyekkel pedig mindenképpen fel kellett venni a harcot, hiszen erre az ettersbergi eskü – a végsőig küzdeni a fasizmus újraéledése ellen, s minden erővel hozzájárulni a béke és a szabadság jegyében megteremtődő új világ létrehozásához – jelképesen valamennyiüket kötelezte. Amikor Gáll Ernővel kapcsolatban nemzetről, méltóságról és felelősségről beszélünk, erről az ettersbergi esküből fakadó, Gáll Ernő által élete végéig vállalt felelősségről, amelyik – ha úgy tetszik – a nemzetiség-felelősség kérdésköréhez is hangsúlyosan kapcsolódik, pillanatig sem szabad megfeledkeznünk.

A hazatért túlélőknek persze az őket veszni hagyó csoportok gyűlöletével is szembe kellett nézniük. Idejekorán kiderült, hogy sem a magyarság, sem a románság nincs felkészülve arra, hogy a holokauszt tényeivel, következményeivel és az általa okozott erkölcsi csóddal őszintén szembenézzon. A lezajlott felelősségre vonások dacára a zsidó tragédiát egyre kevésbé volt „ildomos” szóvá tenni, s idővel az egész kérdéskörre ráborult az áttörhetetlen és átláthatatlan csönd jelképes bűrája. Heller Ágnes négyféle csöndről beszél, amelyek a holokausztot körülveszik: az értelmetlenség csöndje, az iszonyat némasága, a szegyen hallgatása és a bűntudat csöndje.¹¹

Elmaradt a szembenézés a keresztény egyházak szintjén is, így tehát a felelősségvállalás is, bár az is igaz, egyes túl-

¹¹ HELLER Ágnes: *Az idegen*. Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1997. 80–91.

élők már kezdettől fogva leszögezték, hogy kollektív felelősség a történekeért nincs. (Nem kevésbé igaz, hogy olyanok is akadtak, akik ennek az ellenkezőjét állították.) Erkölcsi és szellemi, esetleg történelmi felelősségvállalásról kellett volna beszélni, ám az is elmaradt, mint ahogyan nem következett be a „kollektív felelőtlenység” beismerése sem. Ennek elmaradása, az a tény, hogy a nemzet nem vállalta magára és magáénak sem a magyar lakosság mintegy öt százalékának szervezett elpusztítását, odavezetett, hogy a holokausztról idővel beszélni sem volt ildomos, s mindez – Hellert parafrázálva, négyféle csöndjét egybeolvasztva – a „nagy hallgatás” kialakításához és kiteljesítéséhez vezetett. Ez pedig nagymértékben meghatározta a zsidó azonosságtudatot csakúgy, mint a két kisebbség, a magyarság és a zsidóság egymáshoz való viszonyát. Ebben a viszonyban, a kialakult helyzet ellenére, később – amikor a romániai diktatúra nacionál-kommunista időszakában ismét a magyarság pártjára állott – megint a zsidóság bizonyult nagyvonalúnak. Gáll Ernő ezeket a csendeket – a nemzetiség-felelősség parancsait örökké szem előtt tartva –, nagy felelősséggel és az avatott ember rendkívüli elővigyázatosságával, többször is megtörte.

Gáll Ernő hosszas és cseppet sem könnyű önreflexió-folyamat, illetve a nemzeti-nemzetiségi kérdéskörben folytatott kiterjedt vizsgálatait és publikációit nyomán jutott el a hetvenes évek első felében annak felismeréséhez, hogy a nemzetiségi kérdést sem a két világháború közötti jobboldali erőknek, sem pedig a második világháború után hatalomra jutott baloldalnak nem sikerült megoldania, a nemzetiségi jogok biztosítása egyre jobban akadozik, s a romániai magyarság ellen hozott intézkedések a közösségre nézve végzetes csapásokat jelenthetnek.

Ezzel a megdöbbentő felismeréssel csaknem párhuzamosan zajlottak Helsinkiben az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet munkálatai, amelynek 1975. augusztus 1-jén 35 ország – köztük Románia – által aláírt Záróokmánya és a belgrádi Helsinki-utókonferencia által elindított folyamat később jelentős normák kidolgozásához vezetett, egyebek között a kisebbségi jogok területén is.

Gáll Ernő már ezt megelőzően megkereste a két világháború közötti polgári társadalom olyan gondolkodóit, mint például László Dezső, Mikó Imre, Debreczeni László, Venczel József, Juhász István és Teleki Ernő, munkáikat elolvasta, és velük erről a kérdésről részletes párbeszédet folytatott. Aztán felkérte azt a *Korunk* körül gravitáló fiatal jogászokból, filozófusokból és szociológusokból álló csoportot, amelyben erre képességet látott, hogy olyan megoldási javaslatot dolgozzon ki, amelyet nemzetközi szinten be lehet mutatni és meg lehet védeni.

A *Korunk* főszerkesztője akkor már jól ismerte Mikó Imre és más jogászok két világháború közötti munkásságát a nemzeti-ségi jogok terén, és felismerte, hogy a Helsinkiben elindított és a Belgrádban folytatott kurzus új, európai szintű kisebbségi normarendszer kialakításához vezethet. Rájött arra is, hogy az újabb elképzeléseket a régiekkel is össze kellene vetni, tehát hogy e tekintetben a hazai tapasztalatok kapcsán is szakszerű, szakavatott vizsgálatot kellene elvégezni.

A rendelkezésünkre álló levéltári és megfigyelési anyagokból¹² Gáll Ernő terve világosan kivehető: 1. tájékozódni a múltbeli, esetleg írásban le sem fektetett nemzetiségi elképzelésekről, az azokra egykor kapott román reakciókról; 2. a korábbi nemzetközi jogi munkák felhasználásával, illetve a hazai szakkönyvtárakban őrzött dokumentumok segítségével megvizsgálni a múltbeli jogi normaelképzeléseket; 3. fiatal jogászokkal elemeztetni a romániai magyar nemzetiség aktuális kisebbségjogi helyzetét; 4. konkrét javaslatokkal hozzájárulni az új, már kitapintható európai kisebbségvédelmi jogi normarendszer kidolgozásához.

Gáll Ernő nem tudott arról, hogy az őt körülvevők jelentős része a Securitate beszervezett ügynöke volt, s hogy a titkoszolgálat valamennyi lépéséről pontos tudomással bírt. Azt sem sejtette, hogy ezt a tervet éppen a fenti okok miatt nem sikerült végül megvalósítania.

¹² Lásd a Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității (CNSAS – A Securitate Levéltárát Vizsgáló Országos Bizottság) irattárában az I210370. számú, tizkötetes, több ezer oldalas iratcsomó, Gáll Ernő 1948–1990 közötti megfigyeléséről.

Amikor a nemzetiség-méltóság-felelősség kérdéskört érintő reflexióit és önreflexióit vizsgáljuk, amelyek őt e tekintetben mindenképpen az európai gondolkodás élvonalába helyezik, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a 20. századi nemzetiség-politika szorításában elsőként ismerte fel: a nemzeti kisebbségek kérdését sem a polgári, sem az azt követő szocialista társadalmak nem tudták megoldani, ezért azokra európai szintű megoldásokat kell keresni és találni.